

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ПЕДАГОГІЧНИЙ ВПЛИВ КАЗКИ

Ірина БАРАНЮК (Кіровоград)

У статті розглядаються погляди видатних вітчизняних педагогів, класиків художньої педагогіки Костянтина Ушинського та Василя Сухомлинського на виховний потенціал казки. Наголошено, що професіоналізм учителя початкової школи визначається його здатністю розуміти чинники педагогічної ефективності творів художньої педагогіки.

В статье рассматриваются взгляды выдающихся отечественных педагогов, классиков художественной педагогики Константина Ушинского и Василия Сухомлинского на воспитательный потенциал сказки. Отмечено, что профессионализм учителя начальных классов определяется его способностью понимать факторы педагогической эффективности произведений художественной педагогики.

Ключові слова: казка, педагогічний вплив, педагогічний текст, художня педагогіка.

Володіння засобами художньої педагогіки є обов'язковою складовою професійної підготовки вчителя. Особливо важливою вона є для учителя початкової школи. Проте зведення процесу оволодіння художньою педагогікою до методики вивчення казки чи оповідання на уроках читання є помилковим. Знання методичних схем, алгоритмів, правил дають практичні результати і набувають педагогічної ефективності лише тоді, коли застосовуються в оптимальному режимі. Це стає можливим за умови їх творчого застосування. У свою чергу творчий підхід у користуванні засобами художньої педагогіки активізується, обумовлює ефективність педагогічного впливу, якщо вчитель розуміє педагогічний смисл художнього слова, так і джерела його педагогічного впливу. Мова йде про рівень усвідомленості в користуванні засобами художньої педагогіки.

Педагогічна спадщина К. Ушинського та В. Сухомлинського завжди викликала інтерес дослідників. Так, Л. Бондар та Т. Гринь здійснили ретроспективний аналіз їх ідей у навчанні й вихованні. Значення казки для дітей молодшого шкільного віку та художня спадщина В. Сухомлинського

висвітлюються у наукових працях О. Сухомлинської, М. Дубінки, Л. Пироженко, Л. Мамчур. Важливі питання літературної творчості В. Сухомлинського розглядаються у працях М. Вашуленка, О. Монке. Значення казки у навчанні та вихованні молодших школярів в педагогічній спадщині К. Ушинського досліджувала науковець В. Мамаєва. Методиці володіння казкою як педагогічним інструментом присвячені праці Л. Фесюкової. Цікавим аспектом залишається ставлення двох видатних педагогів до казки як засобу педагогічного впливу.

Костянтин Ушинський першим у вітчизняній педагогіці звернув увагу на виховну роль казки. Видатний педагог ввів жанр казки у підручники з читання для початкової школи. Стосовно казки К.Д. Ушинський використав висловлювання «педагогічний текст» [3, 322]. Таке словосполучення не прижилося в педагогічній науці на рівні категорії, хоч на даний час, враховуючи широке й продуктивне вживання поняття «текст», воно видається модерним – у кращому розумінні цього слова.

Можна з певністю сказати, що Василь Сухомлинський був не тільки творцем численних текстів художньої педагогіки, а й ученим, який багато зробив для розуміння «механізму» педагогічного впливу казки як основного жанру художньої педагогіки. У своїй сукупності твори художньої педагогіки В. Сухомлинського складають явище, яке потребує як наукового осмислення, так і відповідної інтерпретації, яка буде сприяти кращому «практичному» їх використанню. Ця різнопланова робота є одним із **актуальних завдань** нашої сухомлиністики.

Основна **мета** нашого дослідження полягає у тому, щоб узагальнити, звести до цілісного концепту думки цих двох видатних вітчизняних педагогів про казку як засіб педагогічного впливу.

Професіоналізм учителя, який працює з художнім текстом, фактично визначається тим, наскільки він розуміє художню природу цього тексту. Саме за таких умов він буде здатний виконувати одне із своїх основних завдань – розвивати в учнів здатність до художнього (естетичного) сприймання художнього твору. Професіоналізм учителя початкової школи – за аналогією до професіоналізму вчителя літератури, визначається його здатністю розуміти впливовість педагогічного тексту. А це означає, що він має розуміти не лише педагогічний зміст твору, тобто його ідейний зміст, який має бути переданий учням з якомога більшою повнотою, а й розуміти «секрети» педагогічної впливовості твору. Знання цих «секретів» робить його володарем ситуації, визначає рівень оптимальності методичних прийомів, застосованих при вивченні учнями педагогічного тексту.

«Учитель на все життя запам'ятовується, входить у духовний світ дитини як казкар» [1, 514] – наведені слова В. Сухомлинського

наголошують на одній із важливих складових професіоналізму вчителя початкових класів. Одним із перших на це звернув увагу Костянтин Ушинський, розмістивши у читанці «Рідне слово», яка, за його словами, була «першою книжкою після азбуки», низку народних казок. У методичних порадах, що стосуються «Рідного слова», відомий педагог створив гімн народній казці: «Це перші й блискучі спроби російської народної педагогіки, і я не думаю, щоб хто-небудь був спроможний змагатися в цьому випадку з педагогічним генієм народу. Народну казку діти читають легко вже саме тому, що в усіх дитячих народних казках безперервно повторюються одні й ті самі слова і звороти: із цих безперервних повторень, які найбільше задовольняють педагогічне значення оповідання, складається щось ціле, струнке, що легко оглянути, сповнене руху, життя й інтересу. Ось чому народна казка не тільки цікавить дитину, не тільки є прекрасною вправою в самому початковому читанні, весь час повторюючи слова й звороти, але надзвичайно швидко відбивається в пам'яті дитини з усіма своїми мальовничими деталями і народними висловами. Моральний зміст казки тут не має значення, та його часто зовсім немає. Природні російські педагоги – бабуса, мати, дід, який не злазить з печі, – розуміли інстинктивно й знали з досвіду, що моральні сентенції більше шкодять дітям, ніж дають користі, і що мораль полягає не в словах, а в самому житті сім'ї, яке охоплює дитину з усіх боків і звідусіль щохвилини проникає в її душу» [3, 271–272].

В наведеній цитаті К. Ушинський демонструє дуже важливий принцип оцінки педагогічного тексту, який полягає у моделюванні процесу його сприймання дитиною. Таке моделювання дає змогу виявити механізм педагогічного впливу казки і, взагалі, тексту, який претендує бути педагогічним. У даному випадку К. Ушинський показав, які особливості народної казки роблять її текст таким, що легко запам'ятовується – «надзвичайно швидко відбивається в пам'яті дитини».

На інші досить чисельні особливості казки, які обумовлюють її читабельність, без якої не може йти мова про педагогічну впливовість тексту, К. Ушинський не звернув увагу – вочевидь, таке завдання не постало перед ним з певних причин, хоча він продемонстрував сам принцип моделювання тексту, яким будемо користуватися в майбутньому.

Багато хто може здивуватися заяві К. Ушинського, що «моральний зміст казки тут не має значення», бо вся, чи майже вся, чисельна педагогічна література про казку постійно наголошує про високу виховну функцію казки.

Видатний педагог, створюючи «Рідне слово», не ставив перед собою завдання наситити педагогічні тексти прямо вираженими «виховними»

смыслами. У статті «Про початкове викладання рідної мови» писав: «Навчання дітей вітчизняної мови має три мети: *по-перше*, розвинути в дітей ту природжену душевну здібність, яку називають даром слова; *по-друге*, ввести дітей у свідоме володіння скарбами рідної мови і, *по-третє*, добитися, щоб діти засвоїли логіку цієї мови, тобто її граматичні закони в їх логічній системі» [3, 217]. Перша частина «Рідного слова» створювалася саме для виконання цих завдань. Таке педагогічне чуття К.Ушинського наводить на думку, що виконання у комплексі зазначених трьох завдань потребує серйозної концентрації педагогічних зусиль, і його не можна децентралізувати додатковими завданнями. Діти роблять перші кроки у пізнанні рідного слова. Успішність цих кроків багато в чому визначає подальший розумовий і духовний розвиток дитини. Саме зараз закладається здатність дитини пізнавати світ і себе в ньому через слово.

В. Сухомлинський подібно до К.Ушинського на першому етапі оволодіння читанням і письмом не ставив завдання наповнювати казку моральним змістом. Обидва педагоги розуміли, що моральні постулати, якщо їх подавати без відповідного художньо-емоційного оформлення, будуть позбавлені виховного потенціалу і тому швидше зашкодять виховній справі, аніж сприятимуть їй.

В. Сухомлинський пояснив педагогічну функцію казки саме в цей найперший період навчання в школі. Таке пояснення з точністю «вписувалося» у його педагогічну систему, проявляючись як її органічна частина. Мова йде, за словами В.Сухомлинського, про «період дитинства нервової системи, дитинства мозку. [...] Цей період немовби відведено самою природою на розвиток, зміцнення, виховання нервової системи – кори півкуль головного мозку. [...] В період дитинства нервової системи клітини мислячої матерії повинні повсякденно вправлятися в активній діяльності, і основою для цих вправ є живе сприймання, спостереження, споглядання» [2, 44–45]. Це ключова теза, яка пояснює психолого-педагогічний сенс виховання казкою.

В. Сухомлинський з повнотою аргументував виховний вплив казки, розробляв і пояснював методику такого впливу. Дитина мислить фантастичними образами. І це дуже добре, бо, активізуюючи такий спосіб мислення під час «подорожей у природу», В. Сухомлинський інтенсифікує «період дитинства нервової системи, дитинства мозку». До того ж активне творення фантастичних образів супроводжується емоційним піднесенням. А «емоційна насиченість сприйняття – духовний заряд дитячої творчості» [2, 45]. При чому, творчості художньої, яка за своєю сутністю є творчістю вищого порядку: «Кожна дитина не тільки сприймає, а й малює, творить. Дитяче бачення світу – своєрідна художня творчість» [2, 45].

Причинно-наслідковий зв'язок продовжується таким чином: елементи художньої творчості, художнього мислення потребують вираження у слові. І тоді породжується «радість творчості словом – найдоступніша для дитини інтелектуальна одухотвореність» [1, 504]. У книзі «Методика виховання колективу» Василь Олександрович продемонстрував чудовий приклад пошуку потрібного слова:

« – Сьогодні кожен з вас складе маленький твір про осіннє небо, – говорить Учитель учням під час подорожі в природу чудового дня «бабиного літа». – Дивіться, вдивляйтесь, думайте: яке небо? Як сказати про небо? Вибирайте красиві, точні слова.

Діти притихли. Вони дивилися на небо й думали. Через хвилину я почув перші твори-мініатюри.

– Небо над нами синє-синє...

1. Небо блакитне...

– Небо, немов вода в річці, чисте, прозоре...

– Небо чисте, чисте...

– Небо осіннє... [...]

Збоку стояла маленька синьоока Валя й мовчала.

– А ти чому мовчиш, Валю?

– Я хочу сказати про небо своє слово... та не знаю, чи добре буде...

– Яке ж твоє слово про небо?

– Небо ласкаве... – тихо сказала Валя й зніяковіла.

– Прекрасне твоє слово про небо, Валю... Чому ж небо ласкаве?

– Тому що... скоро будуть сніги й морози, а зараз ще тепло, пригріває сонечко; небо вигрівається на сонці... от воно й ласкаве...».

І далі, пише Василь Олександрович, «іскринка творчої думки, яку вони відчували в словах Валі, запалила в кожній душі свій вогник творчості. Я почув зовсім інші, нові твори про небо:

– Вчора йшов дощ, він вимив небо, і воно тепер чисте-чисте, немов пелюстка блакитної хризантеми...

Небо задумливе... Воно думає про важкі чорні хмари, які вже наближаються з північних країв...» [1, 508].

Ця розповідь ілюструє думку В. Сухомлинського, що «через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом висловлення думок і почуттів – живою реальністю мислення. Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Без казки – живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, – неможливо уявити дитячого мислення і дитячої мови як певного ступеня людського мислення і мови» [2, 167].

Складання дітьми казок є надзвичайно інтенсивним педагогічним засобом. Це – дитяча художня творчість, яка максимально мобілізує

мисленнєву діяльність дитини, проймає її емоційністю. Все це немовби освячено животворним, ошляхетнюючим впливом Краси. У «Книзі відвідувань уроків» є чимало записів, зроблених Василем Олександровичем під час відвідувань «Ранків дитячої казки», де діти зачитували свої казки. Директор школи занотовував лише прізвище учня і назву придуманої ним казки. Але самої назви виявляється достатньо, аби зрозуміти багатофункціональність казки як виховного акту. В окремих назвах закодовано сюжет («Як Мурка привела кошенят», «Як метелик плавав на ставку», «Як щиглик від дощу врятувався», «Пташеня випало з гнізда», «Як їжачок піч збудував», «Як дощ напоїв квіточку», «Як півень просо молотив», «Як метелик врятувався від дощу»).

Досить часто зустрічаються назви, які засвідчують, що учень прагнув передати свої враження від сприймання природи. При цьому вони були позначені поетичністю, естетичним сприйманням природи. Це відчувається в самих назвах: «Верба над ставком», «Веселка в небі», «Сонечко сходить», «Барвисте коромисло», «Перша сніжинка», «Бабине літо», «Осіннє вбрання лісу», Перший весняний струмок», «Пролісок», «Вечірня зіронька», «Чим пахне дощ». За кожною з наведених назв – невеличкі казкові сюжети, пов'язані з природою, або ж спроба зафіксувати в слові, виразити в ньому емоційно-естетичні враження від природи. Досить легко визначити виховний потенціал цього виду роботи, в якому **Слово – Природа – Краса** як три опорні поняття педагогічної системи В.Сухомлинського поєднані в одному дієвому педагогічному акті.

Афористичних висловів стосовно виховного потенціалу казки в В. Сухомлинського багато. Кожний такий вислів – це педагогічна істина, зрозуміти яку означає збагатити себе, свою педагогічну свідомість, свій педагогічний професіоналізм: «Казка – це зернина, з якої проростає паросток емоційних станів і ситуацій» [1, 515]; «Казка – це колиска думки, зумійте поставити виховання дитини так, щоб вона на все життя зберегла хвилюючі спогади про цю колиску» [1, 520]; «Казка – це радість мислення; у казці дитина утверджує свою гідність мислення» [1, 520]; «Без переживання краси слова розум дитини не може збагнути потаємних граней його змісту. А переживання краси неможливе без фантазії, без особистої участі дітей у творчості, ім'я якої – казка» [2, 184]; «Казка – це активна естетична творчість, що захоплює всі сфери духовного життя дитини – її розум, почуття, уяву, волю» [2, 184]; «Створення казок – один з найцікавіших для дітей видів поетичної творчості. Водночас це важливий засіб розумового розвитку. Якщо ви бажаєте, щоб діти творили, створювали художні образи, перенесіть з вогника своєї творчості хоча б одну іскру в свідомість дитини» [2, 181]; «В казкових образах – перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного. Мої вихованці

не оволоділи б навичками абстрактного мислення, якби в їхньому духовному житті казка не стала цілим періодом» [2, 177].

Подібних глибоких за змістом афористичних висловлювань про виховну роль казки у В. Сухомлинського є багато. Кожний з них можна інтерпретувати як вагому педагогічну істину. Необхідно відзначити, що та складова педагогічної системи В.Сухомлинського, що стосується казки як виховного інструменту, досить активно ввійшла в практику сучасної початкової школи. Не без впливу В. Сухомлинського з'явилися чимало праць, у яких інтерпретується педагогічний потенціал казки, творчо розроблена методика володіння казкою як педагогічним інструментом – тут найбільш помітною виділяється праця Л.Б. Фесюкової «Воспитание сказкой» [5].

В. Сухомлинський неодноразово наголошував на важливості для учителя початкової школи уміти розповідати казку. Водночас звертав увагу на необхідність створювати такі умови, в яких діти стають особливо чутливими у сприйманні казки. «Ми приходимо сюди (у Кімнату казки. – І.Б.) в час осінніх і зимових присмерків – у цей час казка звучить для дітей по-особливому і сприймається зовсім не так, як, скажімо, ясного сонячного дня. На дворі темніє, ми не запалюємо світла, сидимо в присмерку» [2, 178–179].

На початковому етапі оволодіння читанням та письмом педагогічна функція казки полягає не стільки у моральному вихованні дитини, скільки в інтенсифікації її образних уявлень, у розвитку здатності сприймати світ казки через слово. У цьому думки К. Ушинського та В.Сухомлинського співпадали.

Проте К. Ушинський в «Рідному слові», особливо в другій частині, яка засвоювалася дітьми протягом другого року навчання, подавав тексти, в тому числі і казкові, які виражали ідеї виразного морально-етичного спрямування. Деякі казки були взяті із різних збірників і оброблені автором, інші – «добути» із власної пам'яті, бо він виніс із свого дитинства знання багатьох казок. Проте поряд із цими жанровими різновидами казок з'являється авторська казка К.Ушинського, кінцевою метою якої було вираження певної морально-етичної ідеї. Більшість із цих казок стали класикою авторської казки і набули широкої популярності, що почали вважатися народними – для прикладу назвемо хоча б такі казки як «Два козлика», «Вітер і сонце», «Два плуга» та ін. Більшість із них є педагогічними текстами найвищого рівня. Зараз не будемо системно характеризувати «секрети», завдяки яким було досягнуто такого рівня (саме таке завдання потребує окремого дослідження), вкажемо лише на те, що головною особливістю авторських казок К.Ушинського є те, що вони виражають думку, «одягнуту» у художню форму. Така думка створює тривке враження, збуджуючи не

тільки мисленнєву діяльність дитини-реципієнта, а й викликає у нього естетично забарвлені емоції.

У своїй передмові до першого видання «Дитячого світу» («Книжка для читання») Ушинський особливо підкреслював необхідність підбирати для читання тексти, що розвивають у дитини мислення: «Мова не щось відірване від думки, – пише він, – а навпаки – органічний її витвір, який у ній корениться і безперервно з неї виростає; тому той, хто хоче розвивати в учня знання мови, повинен розвивати в нього насамперед здатність мислити» [3, 204].

В. Сухомлинський наголошував: «Найголовніше – це те, щоб у казці була глибока думка» [1, 510]. Він помітив, що виховна впливовість казки, яка виражає думку, стає особливо очевидною, коли йдеться про малюків з «ослабленими, уповільненими процесами мислення й дуже слабкою пам'яттю. Вони були б нещасними, знедоленими, вони втратили б віру в свої розумові сили, й стали б недоучками, людьми з убогими, обмеженими інтересами [...], якби не казка. [...] Коли я сідаю з дітьми під столітнім дубом, коли над нами спалахують у небі перші зірки, а ми, притулившись один до одного, сидимо на високій степовій могилі й слухаємо музику степу, – саме в очах отих недостатньо розвинених діток я бачу перші вогники інтелектуального інтересу. Вони чекають казки» [1, 510].

Казка, яка наділена глибокою думкою, благотворно може впливати на розумовий розвиток дітей з уповільненими процесами мислення, з поганою пам'яттю. В. Сухомлинський лише увиразнює свою думку про особливий розвиваючий потенціал казки як педагогічного тексту. Тут же Василь Олександрович наводить тексти створених ним казок, які демонструють, *що таке глибока думка* в тексті казки [1, 510–514].

Таким чином, концепти К.Ушинського і В. Сухомлинського щодо виховного потенціалу казки, який залежить від думки, що втілена в її тексті, співпадають.

Прийшовши до такого висновку, ми лише наблизилися до розгадки таємниць впливовості педагогічного художнього тексту. Кожний текст, створений з метою впливу, в т.ч. і педагогічного, здійснює такий вплив з допомогою спеціальних виражально-зображувальних засобів. А так як текст твору художньої педагогіки є за своєю природою художнім, то обґрунтованим буде звернення до фундаментального терміну літературознавчої науки «поетика», який означає систему виражально-зображувальних засобів художнього тексту.

Ось чому, визначаючи перспективні напрями в дослідженні творів художньої педагогіки як факторів педагогічного впливу, звертаємо увагу на необхідність доповнювати підходи педагогічної науки літературознавчими дослідницькими методами, здатними пояснювати «секрети» художності. Такий підхід тим більш важливий, що вітчизняна

педагогіка володіє справжнім скарбом – художньою педагогікою Василя Сухомлинського, яка потребує як активного застосування у виховній практиці сучасної школи, так і наукового осмислення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 1. – К. : Радянська школа, 1976. – С. 401–637.
2. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 3. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 5–279.
3. Ушинський К.Д. Питання виховання і навчання в початковій школі / К.Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. Т. 2. – К. : Радянська школа, 1983. – С. 203–298.
4. Сухомлинський В.О. Слово вчителя в моральному вихованні / В.О. Сухомлинський // Вибр. твори : в 5-ти т. Т. 5. – К. : Радянська школа, 1977. – С. 321–330.
5. Фесюкова Л. Б. Воспитание сказкой : для работы с детьми дошкольного возраста / Л.Б. Фесюкова. – Х. : Фолио, 1996. – 464 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Баранюк Ірина Григорівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського, проблеми формування професіоналізму вчителя.